

Litografen

Når litografen (Bjørn Bøthner t.v.) var ferdig med sitt arbeid, var det overtrykkerens jobb å gjøre steinen klar til produksjon. Her bruker Wilhelm Johnsen Grythe en av de valsene som måtte til for å få et godt prøvetrykk. Foran steinen ligger en avfotografering av en stein der hver minste detalj var tegnet ned speilvendt. Til venstre et par fargeutkast til kommende etikette

håndverker, kunstner og reklamebyrå

□ Av MARIANNE TERJESEN og ERNST S. KNUDSEN (foto)

I dag finnes de bare hos enkelte kunstnere, i få eksemplarer på museum, og — som det har vist seg — glemt og nedlagt i hager rundt om. Ikke litografene, selv om de idag heter repromontører og utøver et håndverk som ligger milevis fra det det en gang var. Men litosteinene, de firkantede, glatte kalksteinene som ble lagret i endeløse rekker og stabler på trykkeriene, pusset, behandlet og dullet med etter alle kunstens regler, og som litografen utførte sine nitidige arbeider på med millimetres presisjon.

Rogalands Avis kunne nylig fortelle om Tor Arne Forus som kjøpte seg hus, og fant mengder av litostein i hagen. Ved Stavanger Museum gned de seg i hendene — de hadde bare noen ganske få steiner fra før. Selvsagt var de interesserte — litosteinene er et viktig bidrag i bevaringen av en av Stavangers lange håndverkstradisjoner. Og selv om det etter RAs artikkel har meldt seg flere eiere av historiske steiner, så vil ikke minst kulturkontoret i Stavanger kommune gjerne komme i kontakt med flere, for hvem vet hvilke interessante etiketter og merkelapper det kan finnes avtrykk av. Å få disse avfotografert og dermed bevart for ettertiden, vil være ett skritt på veien til å ta vare på en historie som ellers kunne være i ferd med å gå i glemmeboken. For både litosteinene og de som vet å bruke dem holder på å bli sjeldne.

★

Slik har det på ingen måte alltid vært. Litostein har det tvert i mot vært overflod av. Og det er bakgrunnen for at Wilhelm Johnsen Grythe la flere hundre steiner ned i hagen sin, der Tor Arne Forus altså fant dem.

Disse steinene representerte ingen glede — den gangen. Wilhelm Johnsen Grythe, nå pensjonert litografisk trykker etter blant annet 30 år ved Litografen i Stavanger, kan tvert i mot fortelle om blodslit med å løfte stein etter stein på plass, svette, og kanskje også tårer, over all den sliping, pussing og etsing som skulle til for å gjøre steinene brukbare. Og ikke minst problemene med de mengdene av stein som trykkeriene hadde på lager da offset'en for alvor tok innersvingen på de eldre trykkemetodene.

— Vi var så glade da vi kunne bli kvitt steinene at vi klappet for hvert lass som gikk. Vi kjørte dem til Jåttåvågen og Dreyersholmene. Men der måtte vi betale for å dumpe dem. Derfor kjørte jeg heller hjem noen lass og la dem ned i hagen, forteller Johnsen Grythe.

Men i historien om alt slitet, er det også en god porsjon fagstolthet. Og den stoltheten deler Grythe Johnsen med litograf Bjørn Bøthner. Han var en av de siste som avla full fagprøve både som «gammeldags» litografisk overtrykker med stein som materiale og som moderne repromontør som arbeider med film. Både hans bestefar og far var grafiske fagfolk, og Bjørn Bøthner ble utlært hos Bjelland og jobbet senere hos Dreyer, før han for tre år siden gikk «mot strømmen» og ble faglærer ved Randaberg videregående skole.

— Jo, jeg blir nok litt blank i øynene når jeg ser en slik fin stein. Fordi jeg vet om alt arbeidet som ligger bak den, sier Bøthner.

★

For det var på ingen måte gjort i en håndvending å trykke etiketter, merkelapper, brevpapir eller festtelegrammer på «gamlemåten». Og litografen var slett ikke bare håndverker. Han måtte også være kunstner, og en forløper for dagens reklamebyråer.

— En av kvalifikasjonene for en litograf var da også meget gode tegneferdigheter. Og en hel del av dem som i nyere tid har gått ut av yrket, har havnet nettopp i reklamebyråene, forteller Bjørn Bøthner.

For når for eksempel Chr. Bjelland skulle ha en ny etikett til sardinboksene sine, var det litografene som trådte i aksjon. De tegnet ulike fargeutkast som ble lagt fram for bedriftens ledelse. Og når et av dem endelig var godkjent, blir det tegnet over på gjennomsliktig papir.

— Dette bildet ble så overført på stein. Det måtte lages en tegning for hver farge etiketten skulle ha, og alt måtte gjøres for hånd — og spillvendt. Til og med hver minste bokstav. På de eldste steinene ble alt dessuten tegnet i punkter, sier Bøthner.

Dette var litografens oppgaver, og det var et arbeid som ga status, han var blant de «fine» på trykkeriet. Men både før og etter hadde overtrykkeren en jobb som krevde omtrent like mye nøyaktighet og håndlag.

— Steinene måtte planslipes, pusses og så etses. Det måtte ikke være det minste grann av fett igjen. Derfor var kravene til renslighet absolutte. Et eneste fingeravtrykk kunne være nok til å ødelegge alt. Når du hadde vært en stund i bransjen, kunne du fort se hvilken litograf som hadde tegnet steinen ut fra hvor renslig han hadde vært, forteller Johnsen Grythe.

— Nålene var litografens viktigste verktøy. Vi måtte slipe dem til selv, og ingen litograf hadde like nåler. Derfor kunne man ikke låne kollegenes arbeidsredskap, og dersom en nål ble borte var hundre og ett ute, forteller Bjørn Bøthner.

Slik så han ut, opprinnelig, Skipper. Han ble registrert første gang i 1906 av Angus Watson, som var en av de store i Stavangers hermetikkbransje gjennom sitt firma The Imperial Canneries Ltd. Modellen fant Watson tilfeldigvis i utstillingsvinduet hos en engelsk fotograf, portrettet av en gammel fisker. På etiketten ble han framstilt av en uendelig samling av små punkter, nedtegnet på litostein av litografen — spillvendt.

Slik har mang en litograf sittet bøyd over litostein med nål og lupe. Denne steinen, som er en moderne stein fra 1950-årene uten spillvendte bilder, viser en av de mest kjente hermetikketikettene, Skippers.

Når tegningene på steinen var ferdige, ble det ofte tatt et prøvetrykk i farger for å se om alt stemte. Og så måtte bildene overføres til maskinstein eller til sinkplater som etter hvert kom i bruk.

— Da hadde vi store kartongark, som vi måtte fylle med originaltrykk. De måtte plasseres nøyaktig riktig i forhold til hverandre, og rundt hver eneste prikket vi med en stor stål nål for skjæringens skyld. Når vi for eksempel skulle trykke etiketter til Niveaboksene, de blå, hadde vi 70 trykk på arket. Av dem måtte vi gjerne kaste 20 før de ble helt nøyaktig like, sier Johnsen Grythe.

Det stiltes altså store krav til menneskelig innsats. Men ofte var ikke det heller nok. For også vær og vind kunne spille trykkerne et puss.

— For hvis du begynte å trykke en dag det var regn, kunne det fort bli fint vær neste dag. Og da hadde kanskje sinkplata krøpet slik at fargene ikke lenger stemte overens. Da var det å ta ut plata og prøve å strekke den. Og da kunne det skje at plata revnet. Den trykkeren var nok ikke høy i hatten som måtte gå til overtrykkeren og be om ei ny plate. For ei eneste plate kunne det ta fra et par dager til opptil en uke å lage, alt etter hvor mye arbeid det var med den, forteller Bøthner og Johnsen Grythe.

★

Litografi, eller steintrykkkunst som det egentlig betyr, ble egentlig oppfunnet ved en tilfældighet. Og skuespilleren Aloys Senefelder fra München ble litografens far omtrent i år 1790. Nøyaktig hvordan han kom på ideen finnes det flere historier om. En av dem går ut på at et vellet ølglass på en bordplate av stein var utgangspunktet, en annen at han «så lyset» i sin mors vaskekjeller. Sikkert er det i alle fall at han skjønnte noe om forholdet mellom steinen, fett og vann som viste seg svært så brukbart i trykkkunsten.

Det var også tyskere som førte litografien med seg til Norge rundt år 1900. Det norske grafiske miljøet var lite, og etterhvert som etterspørselen etter trykksaker økte, trengte en faglært hjelp utenfra. Så på trykkeriene i Stavanger var det oftest tyske og danske litografer og trykkere en møtte på den tiden.

Stavanger ble litt av et senter for grafisk håndverk, og for det, som for så mye annet, kan vi takke hermetikkindustrien. Oslo fikk sin første presse i 1905, og alt i 1910 startet Bjelland sitt blikk og papirtrykkeri. Sardinboks-etikettene, iddisene, var hjørnesteinen i det nye håndverket.

En av grunnene til at kulturkontoret og Stavanger Museum er så interesserte i å få vite om så mange litostein som mulig, er at vi vet svært lite om alle de menneskene som stod bak iddisene. Mye fordi skaperprosessen langt på vei var kollektiv. Grossister, fabrikanter, tegnere, og trykkere var alle med, men litografene var nok de viktigste, og de utviste stor aktivitet. Da Stavanger Preserving utlyste konkurranse om en ny etikett i 1906, kom det inn 174 tegninger. Ni av disse ble innkjøpt.

★

I dag vender bedrifter som vil ha kjennemerker, plakater og etiketter seg til reklamebyråene. Og fremstillingen og trykkingen skjer kjapt og greit ved hjelp av datateknikk og offset. Fortsatt handler det om et håndverk. Et fag man må lære seg, for å kunne utøve det skikkelig. Og ennå i dag finnes det enkelte utlærte litografer på Stavangers trykkerier, men i dag jobber de med film — og ikke med stein.

Arven fra de gamle blikktrykkeriene henger likevel igjen. Stavanger hadde i sin tid fire store slike, men i dag er bare restene av ett igjen, Stavanger Blikktrykkeri, nå under navnet Scanem. Men på veggene i mange Stavanger-trykkerier henger det diplomer for høy kvalitet på arbeidet, også det som blir utført i dag. Denne faglige kvaliteten er en arv etter de danske og tyske trykkerne som brakte med seg litosteinene til Stavanger, og hermetikkindustrien som skapte et marked for håndverket.

Steinene selv er altså ikke lenger i bruk. Men helt opp til 50-årene ble de brukt i produksjonen, ofte parallelt med den nye offset-teknikken.

— Når jeg i blant hadde rolige tider hos Dreyer, tok jeg gjerne fram steinene som hadde vært lagret under til dels kummerlige forhold i en fuktig kjeller. Jeg preparerte og reparerte dem så godt det lot seg gjøre, og tok så avtrykk på baryttopapir. Disse avtrykkene overførte vi deretter til film, forteller Bjørn Bøthner.

Han ser ikke med mismot på den tekniske utviklingen som har vært. Idag underviser han kommende typografer i moderne metoder. Men han forteller at det blir dørgende stille i klasserommet når han forteller elevene om den gamle teknikken. Og det er ikke fritt for at det klor i fingrene når han ser en fin gammel litostein. Og Wilhelm Johnsen Grythe er ikke i tvil:

— Den gamle teknikken ga bedre kvalitet. Med offset kan du ikke få så sterke kontraster og farger. Jeg vil tro at du kan få opptil 25 prosent kraftigere farger ved å trykke på stein, sier han.